

SONDAXES VALORATIVAS NO CASTRO DA ÍNSUA

Fidel Méndez Fernández, Mª Carmen Martínez López,
Ramón Infante López e Antón Prego Fernández

No presente traballo preténdese, como se pode deducir do título, dar conta dunha intervención concreta sobre o patrimonio arqueolóxico. Sen embargo alén deste propósito inicial coidamos aínda máis importante a explicación do contexto no que se desenvolve a actuación: os seus antecedentes e os propósitos no futuro. Como se verá a actuación xorde a partir das inquedanzas polo seu patrimonio dun grupo de veciños de Pontedeume e Miño. É dicir, trátase dunha iniciativa xurdida dende a sociedade mesma, o que xunto a outras moitas propostas deste tipo que están a desenvolverse nos últimos anos cuestionan axiomas que os arqueólogos, e outros profesionais vinculados á conservación dos bens culturais escoitamos decotío e que normalmente tratan de xustificar a falta de atención ou de inversión dos poderes públicos neste ámbito aseverando que "á xente non lle interesan estas cousas"¹.

1. ANTECEDENTES

As sondaxes realizadas no verán de 2011 no Castro da Ínsua, enmárcanse nunha estratexia máis ampla desenvolvida pola Asociación Cultural Ardóbriga para a promoción e difusión do Patrimonio Cultural, especialmente o arqueolóxico, dos concellos de Pontedeume e Miño dentro dunha forma de actuar que poderíamos considerar como guiada pola máxima "pensa na globalidade e actúa na túa localidade"². Os primeiros pasos desta asociación no eido arqueolóxico tiveron moito que ver coa busca dun contexto para

1. Nunca estes arqueólogos tiveron nunha escavación colaboradores tan entusiastas, interesados, e participativos, cun ánimo máis que meritorio e contaxioso (moitas veces a súa participación foi nutritiva e sempre deliciosa). Gracias: Marisa Areal, Eva Carballal, Fermín Castro, Lucía Costas, Manuel Domínguez, Ramón Infante, Carolina Macedo, Mª Luisa Malizia, Carmen Otero, Antón Prego, Juan Carlos Vázquez, Marcos Vázquez. Imprescindibles os cativos: Alicia, Andrea, Antón, Bea, Brais, Dani, Enrique, Eviña, Fidel, Luis, Mauro e tamen Susi. Seguramente non están todos os que estiveron pero si estiveron todos os que están.
2. Neste artigo referirémonos fundamentalmente os traballos vinculados coa arqueoloxía pero a asociación ten outras vertentes como a toponimia e o patrimonio arquitectónico. Para unha visión máis global da actividade da asociación pódese consultar a súa páxina: <http://www.ardobriga.com/>

o Torques de Centroña que aparecía como o fito fundamental do patrimonio das parroquias de Santa María de Centroña (Pontedeume) e San Pedro de Perbes (Miño). Isto levounos a interesarse polo xacemento onde hai cen anos aparecera a peza (Ecos del Eume 1912) e a valorar a complexidade das súas estruturas e a amplitude dos seus recintos habitacionais³, o que fai máis verosímil o comentario de Estrabón sobre a existencia de cidades no entorno do gran porto dos Ártabros (García y Bellido, A. 1980). O interese estendeuse ós xacementos castrexos próximos e moi especialmente o Castro da Ínsua pois é o único outro xacemento deste tipo nas dúas parroquias referidas.

Pero a actividade dos membros da asociación tiña outras facetas fora do patrimonio arqueolóxico, o que os levou a investigar a ubicación da antiga Igrexa de Boebre, xa que como é sabido a actual data do século XVIII e foi trasladada dende outra ubicación. As pescudas percorreron por variados camiños⁴ pero todos eles converxeron nun punto: a situación máis probable da Igrexa vella era o interior do Castro da Ínsua. Pero compre comezar polo principio.

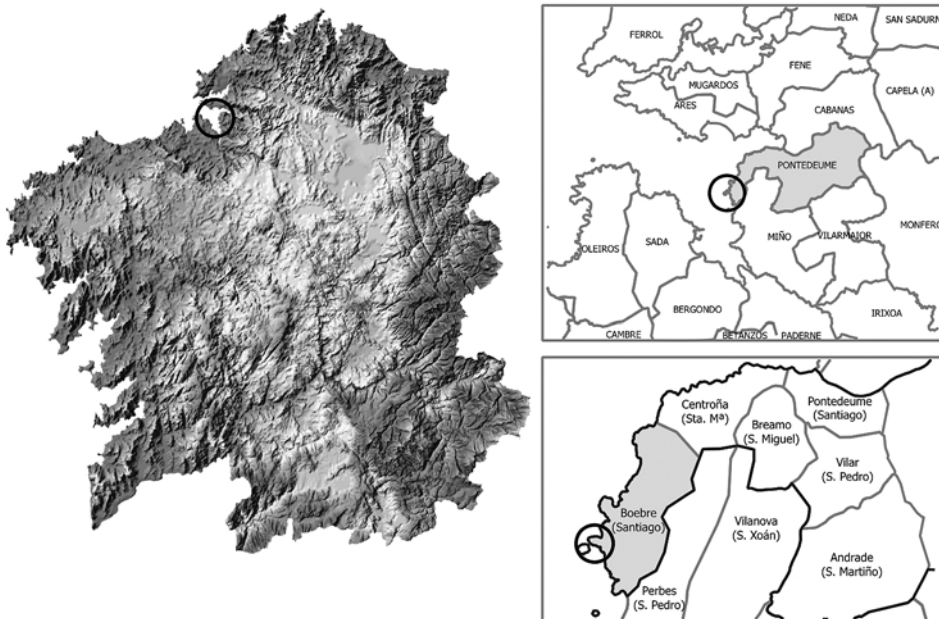

Figura 1: Plano de situación do Castro da Ínsua (Santiago de Boebre, Pontedeume)

3. A área do xacemento delimitado pola Dirección Xeral do patrimonio ten 6,359 Ha, aínda que esta delimitación podería ser ampliada tendo en conta as diversas coleccións de fotografía aérea dispoñibles e os indicios observados no campo.
4. Próximamente os membros da asociación proxectan publicar varios artigos detallando estas investigacións nas súas distintas facetas : investigación histórica, enquisa etnográfica, epigrafía moderna, heráldica...

2. DESCRIPCIÓN DO XACEMENTO

O Castro da Ínsua sitúase no litoral do concello de Pontedeume, practicamente delimitando as rías de Betanzos e Ares nunha península orientada leste – oeste, coñecida como Punta Carboeira, ocupando na actualidade unha superficie de 14.600 m² aproximadamente (figura 1). As súas coordenadas U.T.M. Son X: 563.200, Y: 4.804.215.

Ten unhas dimensións de 195 m. no eixo Leste – Oeste, dende a parte máis estreita do istmo ate a punta máis saínte ó Oeste, e uns 90 m. no eixo máximo Norte – Sur, tomados na parte central da península. Actualmente só se poden observar como restos estruturais do castro, un parapeto situado na parte máis oriental do cabo, que pecha o istmo de norte a sur, do que se conservan algo máis de 50 metros de longo e un metro escaso de altura. Non se aprecia croa ou aterrazamento algún debido á espesa alta matogueira que medra en todo o sector occidental do xacemento (figura 2).

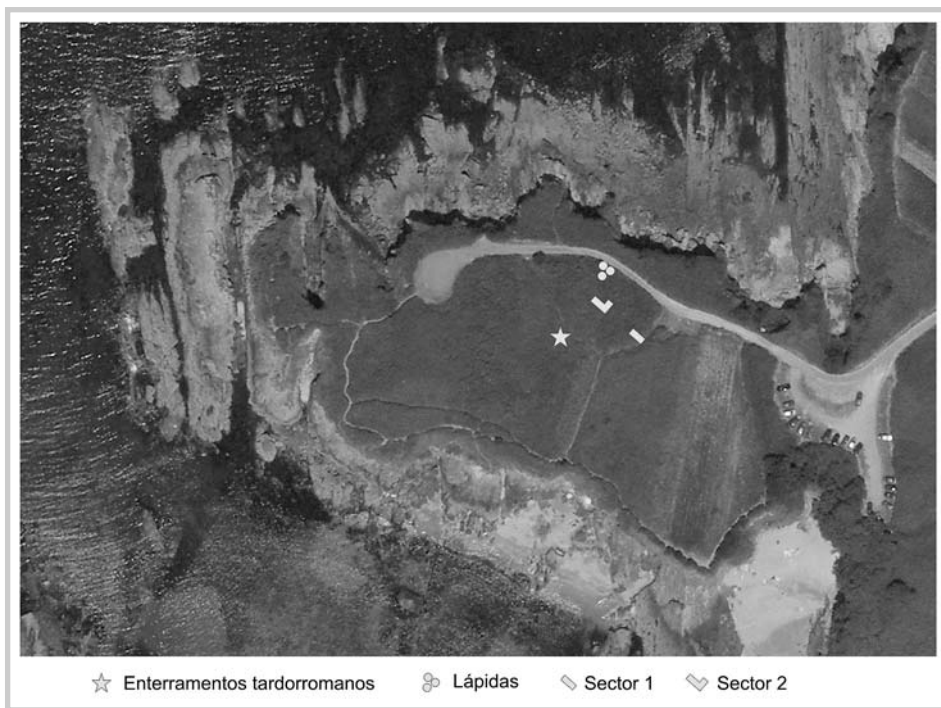

Figura 2. Ortofoto do xacemento coa situación das sondaxes, e os restos aparecidos con anterioridade á actuación arqueolóxica

Ademáis na Illa Carboeira, situada a escasos metros da península, atopáronse restos cerámicos (González Fernández, e Ricart Guillot, 1997). O cal, aínda que o equipo redactor deste artigo aínda non tivo ocasión de visitala, abre dúas posibilidades lóxicas.

Podería ser que nalgún dos episodios de ocupación do xacemento, nomeadamente na Idade do Ferro por ser o máis antigo documentado, a península estivera unida ó illote. A outra posibilidade é que a ocupación da Carboeira fose complementaria á costeira. É de sinalar que este punto é obxecto de multitude de relatos folclóricos que merecen un estudo particular.

A parte costeira do xacemento pode considerarse a priori como severamente alterado debido a causas naturais e antrópicas. A evolución da liña de costa reduciu a superficie do poboado orixinal nunha proporción que resulta difícil de cuantificar pero que en calquera caso é considerable. A dinámica xeomorfolóxica continúa na actualidade cun ritmo que non é constante, senón que se ve sometida a períodos álxidos, seguidos de outros de certa estabilidade.

No sector leste do cabo, na zona do istmo, explanouse o terreo no espacio inmediatamente anterior ó parapeto defensivo para acondicionar o aparcamento e o acceso á praia da Ínsua. Nos anos 70 abriuse e asfaltouse un camiño de acceso que descorre polo sector norte do xacemento e remata nunha explanada que funciona a xeito de rotonda. Todas estas actuacións afectaron ás estruturas e configuración actual do xacemento. Outras alteracións antrópicas contribuíron á conformación do xacemento tal coma hoxe o coñecemos, pero estas só se farán evidentes trala sondaxe.

A configuración xeral do xacemento, basicamente unha península pechada polo seu istmo cun sinxelo parapeto de escaso desenvolvemento, levaba a pensar de inicio nunha cronoloxía máis ben antiga dentro do mundo castrexo, tomando como referencia outros xacementos como o de Punta do Tallo en Ortigueira (Ramil González et al. 1999, p. 34-8), ou mesmo o Castro Pequeno de Neixón (Ayán Vila 2005 e 2008), aínda que este presente unhas defensas de meirande fuste. En calquera caso poderíamos situalo dentro das directrices que comunmente se sinalan para os castros da Primeira Idade do Ferro na que se prima a conxunción de elementos artificiais cos naturais para favorecer a defensa e, pola contra non se da un dominio visual importante do xacemento sobre o entorno produtivo (Fábrega Álvarez et al. 2005 p. 256 e Parcero Oubiña et al. 2007).

Como se dixo, neste espazo documentáronse restos arqueolóxicos e informacións documentais de diferentes períodos con anterioridade á realización da intervención.

2.1 A plataforma NW

Na parte central ó norte do xacemento distínguese moi claramente un recheo de planta tendente a circular e 1 m. máximo de altura, afectado pola construción da estrada que discorre ó norte da península. Da súa configuración inicial podemos facernos unha

idea clara gracias a unha foto aérea dos anos trinta⁵ na que se aprecia que nin sequera se tiña construído o camiño de carro previo a realización da estrada de acceso (figura 3). Este camiño pola contra xa é visible na foto aérea do voo americano dos anos 1956-57. Xa a finais dos anos 70 construíuse a estrada actual observable na foto aérea do 2003 (figura 2) e foi nese momento cando se realizaron uns achados que levaron a pensar na ubicación da antiga igrexa neste lugar: dúas lápidas e un escudo de época moderna.

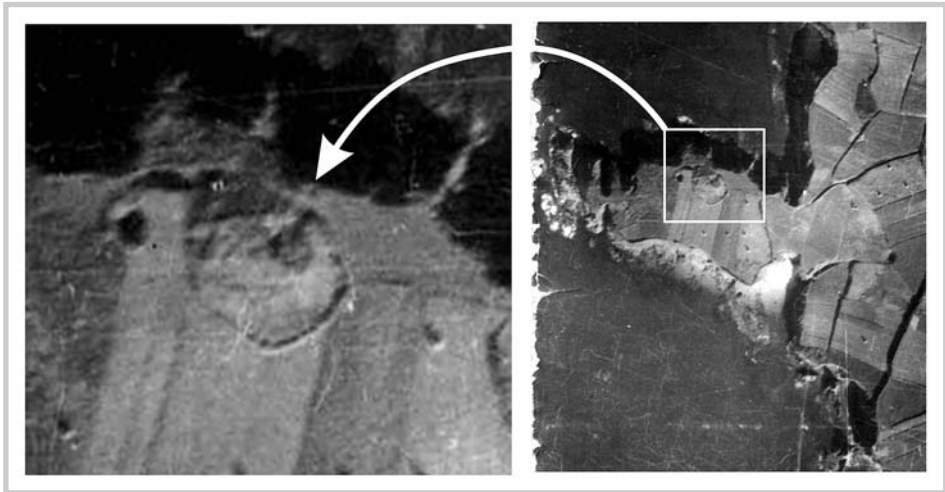

Figura 3. Ortofoto dos anos 30, onde se aprecia a plataforma NW

A concentración de obxectos funerarios apareceu cara ó N da península (figura 2). Os restos consisten en dúas lápidas funerarias e un escudo eclesiástico quizá pertencente á antiga igrexa ou algunha edificación anexa. Segundo a súa propietaria Celia Cabana Marcos⁶ quedarían máis restos de lápidas soterradas na zona.

En concreto os restos atopados son os seguintes⁷ (figura 5):

1. Restos dun escudo feito nunha peza de granito, na que se representan, no primeiro cuartel, unhas chaves cruzadas; no segundo, un cáliz coa forma, no terceiro, unha flor de lis e no cuarto unha espiga de trigo ou, quizais unha palma. Segundo as primeiras investigacións levadas a cabo por un dos asinantes deste artigo non estaríamos diante dunha lápida funeraria senón dun escudo eclesiás-

5. Localizada casualmente polos membros da asociación no Arquivo do Reino de Galicia.

6. A quen agradecemos fondamente as facilidades que nos deu para a realización da sondaxe e o traballo coas lápidas.

7. Aínda que os restos merecerán a publicación dun artigo monográfico, é preciso neste punto facer unha pequena descrición para comprender os motivos e o plantexamento da sondaxe.

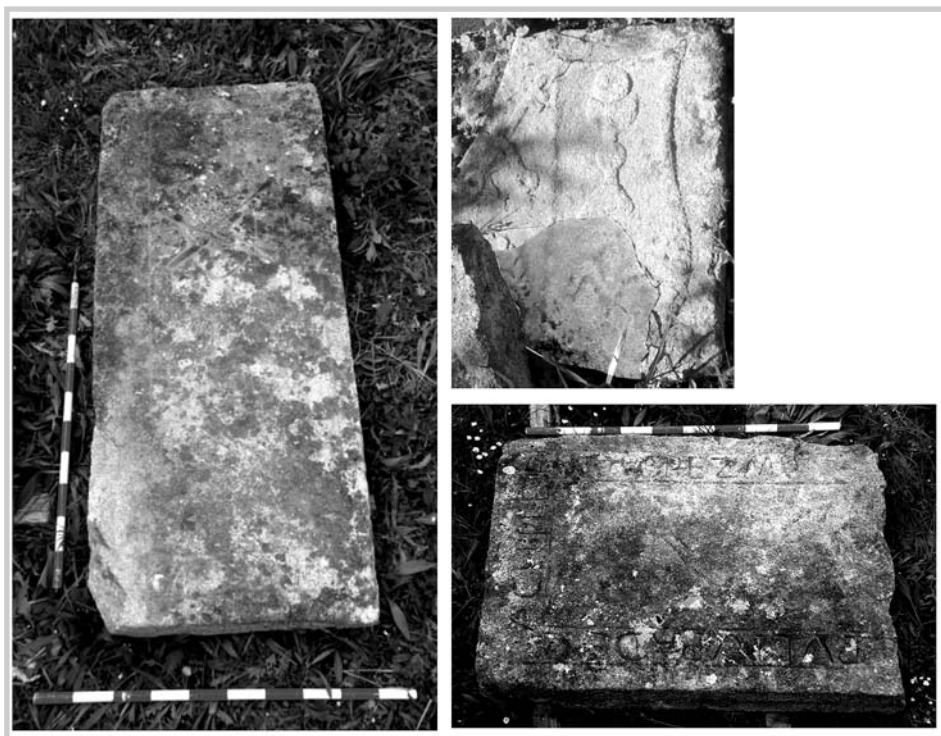

Figura 5. Fotografía das dúas lápidas e o escudo atopados ó construír a estrada

- tico. A forma do escudo nos situaría nunca antes do século XV pero quizais, con máis probabilidade no XVI onde esta morfoloxía heráldica acadou un maior desenvolvemento.
2. Lápida incompleta de granito de aproximadamente 1,20 m. x 0,75 m. Non conserva completa a súa lonxitude. Presenta unha inscrición perimetral dentro dunha cenefa formada por dúas liñas feitas con sucos de sección en "V". A transcrición do texto é o seguinte: "S E "---P V L I V R A D E L B / A C H I L E R / P O / L O P E Z / M V--- "J I C A". Froito de outras investigacións documentais constatouse que o Bachiller Pedro López Mújica foi cura das parroquias de Boebre e Perbes, fundador en 1612 da capela da Virxe do Ramo (documentado nas Visitas Pastorais de 1640 e 1771).
 3. Lápida de granito completa de 1,70 m. x 0,75 m. Presenta unhas características semellantes á anterior en canto á disposición da inscrición pero con dúas diferencias: esta está moito máis erosionada e presenta un escudo de armas no centro do terzo superior, no que sobre un escudo se cruzan dúas espadas ou dous bastóns. O que se pode ler, a falta da realización dun calco axeitado é: ---A L O I A N E ---S (letra o símbolo????) ---D E C O / (R C)?? A— (¿CORREA?)

Parece claro que este conxunto de achados falan da presenza dun cemiterio que moi probablemente estaría vinculado á igrexa de Santiago de Boebre. A propia configuración da plataforma tal como se observa na fotografía dos anos trinta é congruente coa existencia dunha igrexa e o seu correspondente adro ben que modificado polo paso do tempo. E cara a este punto encamiñárase o plantexamento da sondaxe.

2.2 Posible necrópole romana ou tardo-romana

Arrimado a esta plataforma, nas terras de labor ó SW da mesma (figura 2), atopáronse e escaváronse nos primeiros setenta varios enterramentos ós que se atribuíu unha adscripción romana. A escavación fíxoa o D. Agustín Caamaño Caamaño, cura párroco de Santa María de Centroña e Santiago de Boebre; atopáronse restos humanos e estruturais e parece ser que se levaron a analizar a Santiago. Como consecuencia disto, e supoñemos que froito das conversas de D. Agustín con quen queira que falara en Santiago, establecéuse unha cronoloxía aproximada de entre os séculos III e IV d.C. sen que se dispoña de máis información.

Téñense recollido diversos testemuños orais de xente que observou as estruturas, pero de entre elas a máis fiable pércenos a de Luís Casás Fachal que nos falou de tres sepulturas xuntas feitas a base de lousas fincadas que compartían os seus flancos e cunha forma xeral tendente a trapezoidal coa base menor nos pés, que estarían orientados cara ó oeste (figura 4). Non é posible determinar se as estruturas funerarias dispuñan de tapa ou

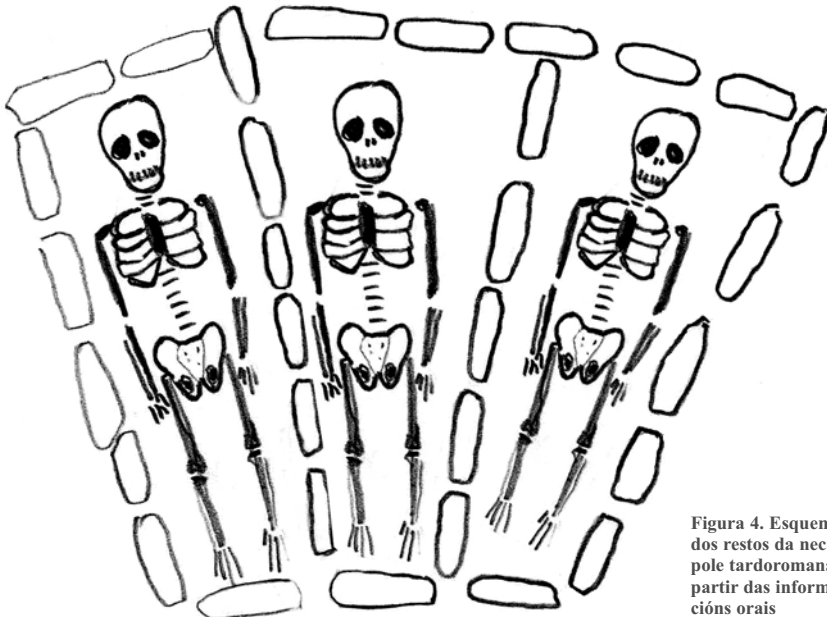

Figura 4. Esquema dos restos da necrópole tardorromana a partir das informacións orais

non. De tódolos xeitos, a falta de poder observar os materiais, o tipo de estrutura descrita, podería encaixar na cronoloxía citada, pero podería aventurarse un momento posterior, xa máis xermánico que tardorromano, nos arredores do século VI d.C.

2.3 Outros restos presumiblemente romanos

A presenza de latericios de tradición romana (tégulas, ímbrices e ladrillos) é frecuente nos cantís costeiros do xacemento, na Illa Carboeira e no acceso á praia.

3. OBXECTIVOS E PLANTEXAMENTOS

Os obxectivos deste traballo foron varios:

1. Valorar a zona de aparición dos restos modernos para contrastar a hipótese da ubicación nesa zona da antiga igrexa de Santiago de Boebre.
2. Comprobar a estratigrafía do xacemento para valorar a pervivencia de restos da Idade do Ferro e/ou de Época romana.
3. Sentar as bases para comprender a organización do xacemento cara a investigacións futuras e a súa eventual posta en valor.
4. Reunir a maior cantidade de información posible sobre o Castro e o seu contexto como fórmula de dotar de espesura histórica un elemento da paisaxe que é obxecto de protección mediante distintas medidas legais, pero que teñen que cobrar sentido para o entorno social inmediato do xacemento.

Partindo das informacións recollidas con anterioridade, pódese establecer como hipótese de traballo fundada a existencia no lugar do castro dunha igrexa que sería a parroquial orixinal de Boebre. Os materiais coñecidos máis recentes presentes no xacemento antes da intervención eran do século XVI o que non entra en contradición coa cronoloxía da actual igrexa parroquial barroca do século XVIII. Existe constancia documental⁸ do traslado da igrexa no 1728 trala demolición da anterior para aproveitamento da pedra na nova construción.

Ademáis destes obxectivos pretendíase por parte dos membros da asociación, non só participar eles mesmos no proceso de escavación, senón tamén facer unha publicidade directa coa xente que a visitase e que lóxicamente na súa meirande parte pertencían ó contorno máis inmediato do xacemento ou se cadra a veciños de Pontedeume e Miño, aínda que tamén pasaron por ela non poucos turistas, veraneantes e usuarios da cala da Ínsua. Tratábase en definitiva de facer unha promoción directa a xente máis interesada a través

8. No Libro de Fábrica da igrexa de Boebre atopado por un de nos.

da explicación da intervención e da interpretación do xacemento, que lóxicamente foise transformando co avance dos traballos.

4. FASES E DESENVOLVEMENTO DOS TRABALLOS

O plan seguido durante os traballos de campo foi o seguinte:

4.1 Roza inicial da vexetación

A intervención comezouse cos traballos de roza da vexetación nas parcelas obxecto da actuación. Esta acción permitiu comprobar cómo a parcela máis grande presentaba unha configuración compatible coa anterior existencia do adro dunha igrexa. Esta circunstancia unida ó achado da fotografía aérea dos anos trinta que mencionamos con anterioridade e que permitiu apreciar a estrutura completa antes de que un camiño e posteriormente a estrada desfigurasen en gran medida o conxunto, parecían confirmar a ubicación da igrexa neste emprazamento. Doutra banda esta sinxela actuación de limpeza permitiu rexenerar un espazo que comezaba a degradarse debido a gran cantidade de visitas e a pouca atención a un espazo privilexiado no que se refire a patrimonio e natureza.

4.2 Excavación do sector 1

O primeiro sector plantexouse precisamente para observar a estratigrafía desa plataforma no seu perímetro que semellaba ser a zona máis significativa desta estrutura. Desta forma acometéuse unha cata de 5 x 2 m. que montaba o borde da estrutura térrea e se introducía radialmente nela. Éste foi o sector que fornecéu uns resultados máis completos posto que se puido esgotar en cáseque toda a súa potencia amosando así a secuencia máis completa que posuímos do xacemento.

4.3 Escavación do sector 2

Foi o de maior extensión da escavación. Inicialmente plantexouse con idéntica orientación e similares medidas ó sector 1, pero na zona central da plataforma subcircular. Nada máis levantar a capa vexetal superficial descubriuse unha lápida de granito cunha cruz patada inscrita nun círculo o que fixo necesaria unha ampliación da área do sector en catro metros cadrados máis (figura 6). Estratigráficamente é moito máis sinxelo que o sector 1, posto que non se puido afondar tanto debido a cantidade de ósos humanos en desconexión anatómica aparecidos nesta zona, o que ralentizou de xeito considerable os traballos.

Figura 6. Fotografía da lápida e osario anexo documentados na escavación do sector 2

5. RESULTADOS

5.1 Estratigrafía e materiais

Posto que a elaboración da memoria da intervención arqueolóxica está en curso e que o tratamento dos materiais está seguindo a mesma dinámica que a propia escavación, no tocante o traballo voluntario, non existe aínda un traballo completo sobre materiais no que se refire a debuxo, fotografía e descrición, xa que os materiais atopados foron abondosos, tanto no que se refire a cerámicas como no tocante a ósos. Outro tipo de materiais aparecen no xacemento en menor proporción, como metais e algún vidro. Deste xeito as liñas que se poden expoñer neste intre se derivan das impresións obtidas durante os traballos de escavación, lavado e siglado.

5.2 Sector 1

A estratigrafía xeral do sector pode resumirse como segue (figura 7):

UE01*. Capa superficial de terra vexetal.

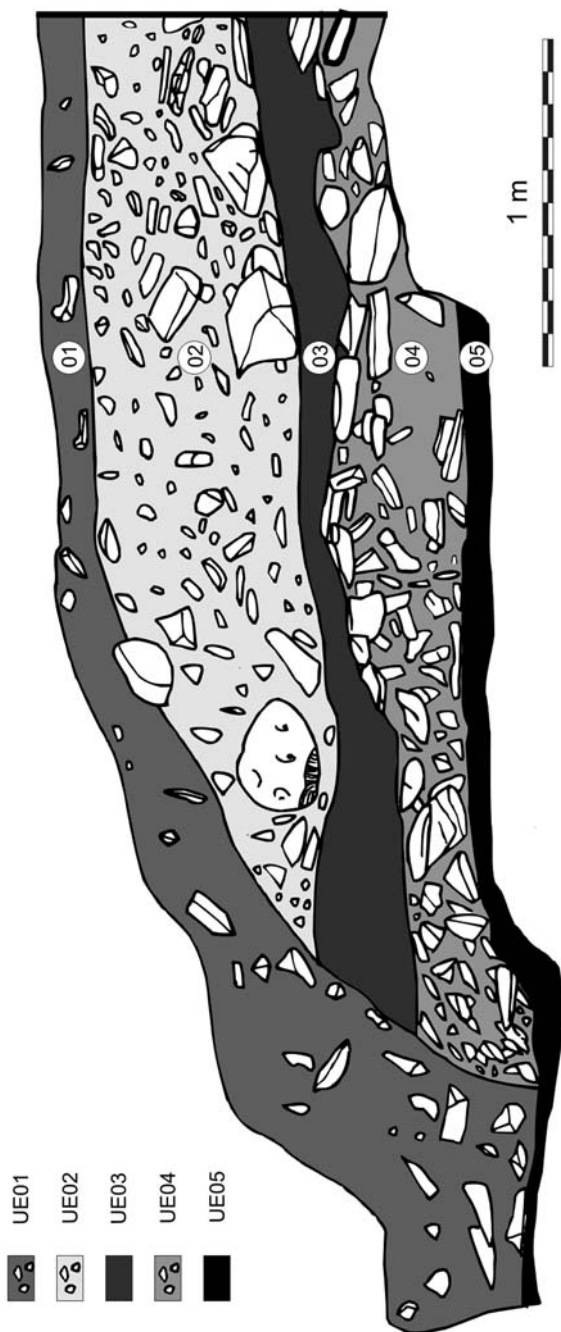
UE02. Capa con matriz de terra parda-clara moi plástica e compacta, inclúe cantos de xisto cunha media de 30 cm. no seu eixo maior. Aparecen materiais cerámicos que poden ser clasificados de xeito moi xenérico como pertencentes a época medieval e moderna, aínda que misturados con eles aprécianse materiais, fundamentalmente latericios, de indubidable raigame romana. Tanto por certa heteroxeneidade na matriz, apreciable así na escavación como no perfil, como pola diversidade de tamaños dos cantos e a relativa variedade cronolóxica dos materiais, semella que o depósito ten sido mobilizado logo da súa deposición primaria. Outra impresión xurdida do mesmo proceso de escavación é que o depósito pode proceder da demolición de construcións de pedra tomadas con morteiro rico en cal. Esta impresión baséase na sinalada heteroxeneidade da matriz que, as veces, presenta manchas informes de argamasa e no volume dos cantos de xisto.

UE03. Depósito de terra marrón moi escura; matriz fina non demasiado compactada, aínda que relativamente estruturada. Non se aprecian moitas inclusións agás algún esporádico canto de xisto e algún material moi fragmentado. Os materiais significativos son:

- Conxunto de latericios similares ós atopados no nivel inmediatamente superior e de adscrición galaico-romana, tardo-romana, ou xermánica.
- Conxunto de materiais cerámicos feitos a man e maioritariamente de colos rectos ou lixeiramente reentrantes con beizos rectos ou lixeiramente esvasados. Sen que se poidan asignar polo de agora a un período con seguridade a impresión durante o proceso de escavación é que se trata de material da Primeira Idade do Ferro.

* UE = Unidade Estratigráfica

Figura 7. Debuxo dunha parte significativa do perfil suroeste do sector 1

- Na interface superior do depósito, pero claramente inserido nel, apareceu un botón metálico no que, en alto relevo, se representa unha coroa real sobre unha flor de lis.

UE04. Depósito de matriz marrón moi escura semellante a do depósito anterior, pero básicamente constituído por cantos de xisto de tamaño variado no que predominan os de eixo maior entre 30 e 50 cm. A superficie do depósito e nomeadamente nítida. Os materiais arqueolóxicos pertencen os mesmos grupos que os do depósito anterior, quedando excluídos os da Idade Contemporánea.

UE05. O derradeiro depósito, que non foi totalmente escavado conserva características do anterior aínda que se diferenciou pola diminución no número de cantos e o aumento consecuente da proporción de matriz na súa composición. Outras dúas consideracións de importancia o individualizan respecto ó inmediatamente superior: o aumento na frecuencia de aparición de materiais e a aparición de restos humanos en conexión anatómica (figura 8). Na parte alta de este depósito atopouse un fragmento de Terra Sigilata.

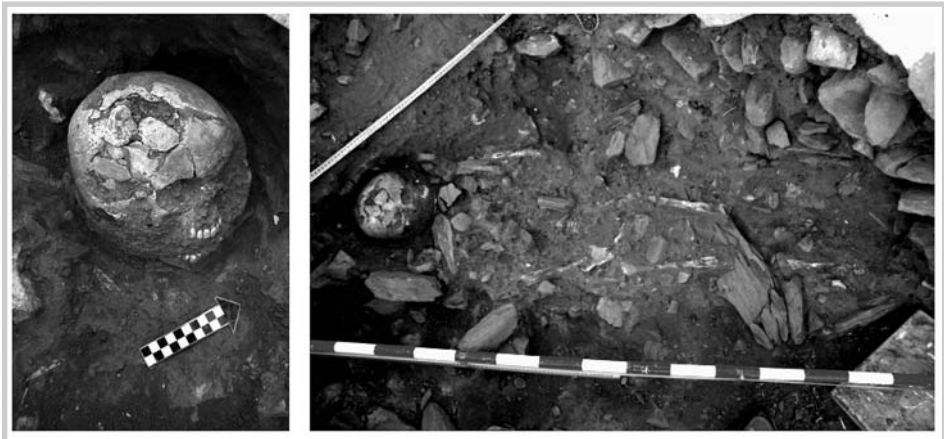

Figura 8. Inhumación atopada no fondo do sector 1

5.3 Sector 2

O único depósito escavado, ademais da capa vexetal superficial, foi un equiparable ó primeiro nivel arqueolóxico do sector 1 (UE02). Trátase dun depósito de matriz parda clara, moi compacta e plástica: Dentro dela aparecen bastantes cantos (fundamentalmente de xisto, aínda que tamén algún de seixo e de granito) e materiais latericios de distintas adscricións, entre a que é de destacar a Galaico-romana.

O máis salientable neste sector é a presenza na súa parte sur de ósos humanos en desconexión anatómica. A grande cantidade de restos e a súa dispersión parecen sustentar a hipótese de que se trata dun osario. Ademais a lápida que se sinalou atopábase aliñada con outras pedras máis informes formando unha especie de rústico remate (mesmo de carácter exclusivamente funcional) que completaría a sinxela estrutura. (figura 6).

Os materiais, salvo os óseos e os latericios, son escasos e na súa maior parte poden encadrarse na época moderna, aínda que se aprecian algunhas formas cerámicas típicas da Idade Media avanzada e, como xa se sinalou, algún latericio galaico-romano ou, en todo caso, xermánico. Tamén é de destacar a presenza en todo o sector de varias doas de acibeche pertencentes a un rosario.

6. HIPÓTESE SOBRE A HISTORIA DO XACEMENTO

Tentaráse neste apartado de facer unha reconstrución da historia do xacemento a través das súas diferentes fases buscando o apoio dos distintos datos dispoñibles trala intervención e as diversas investigacións levadas a cabo.

6.1 Primeiro momento

Para remontarse ó inicio do xacemento haberá que chegar ata a Idade do Ferro posto que dun castro se trata tal e como evidencia a súa fortificación. No transcurso da intervención recuperáronse materiais que se poden encadrar, nunha primeira avaliación e groso modo, na primeira Idade do Ferro; é dicir entre os séculos IX e V (arq.) a.C. Cos datos dispoñibles neste intre non é posible precisar máis. O que sí esta claro é que na actuación non se localizou ningunha unidade estratigráfica desta época que estivera *in situ*. Os materiais referidos proveñen de depósitos que foron mobilizados en épocas posteriores. É posible que na zona da plataforma a estratigrafía do Ferro estea totalmente dismantelada polas accións posteriores, aínda que tamén podería acontecer que estivera preservada máis abaixo do nivel que alcanzou a escavación.

6.2 Segundo momento

A seguinte actividade da que se ten constancia na Ínsua é a dos enterramentos. Pódense incluír neste apartado tanto os localizados na intervención do 2011 como os atopados a finais dos anos 70. Aínda que os novos datos tampouco son concluíntes a nivel cronolóxico, posto que seguen a atoparse materiais de varias épocas, o que sí é certo é que no depósito no que se inclúen están excluídos os materiais modernos e os medievais (alomenos os máis tardíos dentro deste período). Pola tipoloxía das tumbas atopadas nos

setenta estamos nun mundo que se pode equiparar os de outros xacementos de época baixo romana ou, en todo caso, xermánica. É dicir pódese establecer un abano cronolóxico de entre o século IV e o VII (arq.) d.C. O que tamén queda claro despois desta intervención é que o documentado con anterioridade non era unha acción episódica ou illada senón que na Ínsua existe unha necrópole de certa entidade, polo momento difícil de valorar na súa extensión en cronoloxía concreta mentres non se realicen datacións radiocarbónicas ou se estenda a área escavada. En calquera caso a impresión que queda é que na Insúa existe unha zona de necrópole de certa extensión que, en principio non parece estar vinculada a unha habitación coetánea.

Este momento é preciso poñelo en relación con outros elementos arqueolóxicos da zona coñecidos dende hai tempo pero nun grao moi desigual. Trátase dos xacementos de Sopazos (Del Castillo 1928; Naveiro López 1994 p.50) e da Vila romana de Centroña (Luengo Martínez 1962; Naveiro López 1994 p.50-51). Unha concentración de achados desta época nunha zona relativamente reducida de costa merece un estudo máis profundo e detido, pero en calquera caso paga a pena resaltar coincidencias como que moitos dos latericios atopados na Ínsua presentan exactamente as mesmas medidas que sinala Luengo para os da Vila de Centroña. Parece claro que o triángulo Castro de Centroña-Castro da Ínsua-Sopazos presenta moitas claves da historia da comarca dende a Protohistoria á Alta Idade media.

6.3 Terceiro momento

O seguinte estadio dentro do xacemento viría testemuñado por todos os materiais medievais e modernos atopados e polos restos construtivos (latericios, cantos careados de xisto, restos de argamasa...). O nivel base de ocupación deste episodio sería o correspondente as UE's 03 e 04 do sector 1. Este momento abrangería dende a fundación da igrexa ata o 1728, data na que temos constancia polo libro de fábrica de que foi demolida. Por tanto temos a data final da igrexa perfectamente establecida. Non así a data da fundación. Si recorremos á documentación, a primeira mención atopámola no Tumbo de Lourenzá como mosteiro de Uolebre é de 922 (Rodríguez González et al. 1992 p. 37-39). Pero podería acontecer que a igrexa fose aínda anterior. Jose Carlos Sánchez Pardo tra-ballou cunha serie de criterios para valorar as igrexas máis antigas do veciño territorio de Nendos⁹. Dado que non existen evidencias arqueolóxicas directas de igrexas anteriores, o autor considera as igrexas máis antigas as aparecidas no chamado documento de Tructino, ademais dentro destas considera con amplas posibilidades de ser anteriores ó século IX aquelas vinculadas a restos romanos ou tardo-romanos, sobre todo vías de comunicación principais e necrópoles. (Sánchez Pardo 2010 p. 155). Este último sería o caso da Ínsua.

9. Actual arcedianato que provén dun territorio medieval mencionado por primeira vez no documento de Tructino do ano 868 (López Ferreiro 1898-1899; López Alsina 1988 p. 158; Sánchez Pardo 2010 p. 152).

Neste caso, na actualidade non temos datos para conformar ou negar esta hipótese dunha maior antigüidade.

6.4 Cuarto momento

O cuarto momento está representado polos restos físicos da demolición da igrexa. A Unidade Estratigráfica (UE02), composta por cantos de gran tamaño e restos de argamasa, parece corresponderse claramente con esa etapa. O osario do sector 2 interprétase nese sentido como unha estrutura feita ad hoc para xuntar os restos humanos que foron aparecendo coa demolición da construción.

6.5 Quinto momento

A última fase coñecida ata o momento foi unha novidade absoluta no proceso de escavación. Ven representada polo que no sector 1 denominamos UE02. Ese nivel correspóndese coa demolición da igrexa, pero parece que polo menos no sector 1, é dicir, na periferia da plataforma occidental, esa unidade froito do derrubo foi mobilizada con posterioridade. A Clave está no botón atopado na superficie do nivel 3, isto é, debaixo do depósito froito da demolición da igrexa. Unha identificación preliminar o sitúa no século XIX como parte do uniforme das milicias de voluntarios realistas. Quizais a explicación do depósito estaría relacionada coa adecuación dun posto de vixilancia costeira ou estrutura similar. Deste xeito a configuración final da plataforma oeste tal e como podemos observala na foto aérea dos anos trinta (figura 3) non se corresponde exactamente ó adro de Santiago de Boebre, senón que partindo desa estrutura estaría modificada posteriormente.

7. CONSECUENCIAS E PERSPECTIVAS

A primeira cuestión derivada da intervención e do resto das investigacións levadas a cabo ó redor do Castro da Ínsua é que se ten dotado un punto protexido do mapa urbanístico dunha espesura histórica da que carecía. As posibilidades de construción dun discurso histórico sobre este lugar eran unha potencialidade que non se tiña explotado. En calquera caso o traballo feito non é máis que un primeiro chanzo moi modesto, pero creemos que fundamental, para comezar a tirar do fío da historia máis remota da bisbarra.

Outra das consecuencias principais, e para os redactores deste artigo ó mesmo nivel que a anterior, é a difusión, certo que a unha escala modesta pero dunha grande intensidade, dos traballos e da importancia histórico-arqueolóxica do sitio, que se realizou, especialmente entre a poboación máis próxima ó xacemento. Coidamos que suscitar o interese ou a mera curiosidade da xente do entorno fai máis polo patrimonio que me-

diante outros medios máis habituais e custosos. Só considerando o patrimonio como algo propio e dotado dun valor intrínseco se gozará del e como consecuencia se protexerá.

As perspectivas que se abren a partir desta intervención son múltiples, porque se algo se tira da intervención é que nos atopamos ante un xacemento especialmente atractivo para o coñecemento de fases históricas moi escuras no contexto galego e especialmente no comarcal. A primeira Idade do Ferro comeza a ser máis ou menos coñecida no rexistro arqueolóxico galego a través de varios xacementos fundamentalmente situados na zona sur do país. Os máis significativos da zona NW son o xa mencionado de Punta do Tallo e sobre todo o recentemente escavado de Punta de Muros no porto exterior da Coruña (Cano Pan et al. 2011). Sen embargo trátase dunha etapa na que cada nova escavación ofrece grandes novidades, proba inequívoca de que aínda non temos un coñecemento amplo das súas liñas xerais. O mero feito de poder considerar este castro como propio dos inicios de Idade do Ferro e, case que con total seguridade, desproveito de niveis habitacionais da segunda, constitúe un feito de singular relevancia. Na parte negativa temos que considerar a posibilidade de que os niveis desta fase estean maioritariamente desmontados ou severamente alterados por ocupacións posteriores. En calquera caso o Castro da Ínsua é neste momento unha pedra fundamental, xunto co Castro de Centroña para o coñecemento da chamada Cultura Castrexa no Arco Ártabro.

No que se refire a Etapa Galaico-romana, tardo-romana coa súa posible extensión xermánica; non cabe dúbida de que nos atopamos diante dunha necrópole de primeira magnitude que podería proporcionar un impulso fundamental o coñecemento dos inicios da cristianización na comarca. A extensión da escavación tamén alumearía a relación entre a fundación da igrexa ou mosteiro e a necrópole, en tantas ocasións observada pero poucas delas en detalle dadas as dificultades para traballar en contornos como son as actuais igrexas. Neste senso é preciso resaltar a singularidade da Ínsua posto que non se ten visto afectada por agresivas actuacións, comúns nas igrexas activas, como a construción de nichos, panteóns, gabias de drenaxe, beirarrúas...

Por último a posibilidade de estudar a fundación e o desenvolvemento dunha igrexa (ou mosteiro) destas características que, como moi tarde se fundou no século IX, en pleno prerrománico, e se desfai antes do barroco; é por si mesma unha oportunidade que non se debería desbotar.

En definitiva coidamos que a actuación da Ínsua constituíu un primeiro paso, modesto, pero tremendamente ilusionante polas súas potencialidades para o futuro.

8. BIBLIOGRAFÍA CITADA

- AYÁN VILA, X.M., (coord). 2005. *Os Castros de Neixón*. Boiro, A Coruña. Ed. Toxosoutos. Serie Keltia, nº 30. Noia, A Coruña.
- AYÁN VILA, X.M., (coord). 2008. *Os Castros de Neixón II*. Ed. Toxosoutos. Serie Keltia, nº 40. Noia, A Coruña.
- CANO PAN, J.A.; GÓMEZ FILGUEIRAS DE BRAGE, F., 2011. *El yacimiento de Punta de Muros: un poblado de producción metalúrgica en el NO de la Península Ibérica*. “Anuario Brigantino”, nº 33. pp. 27-56. Betanzos.
- CASTILLO, A. DEL, 1928. *Hallazgos de restos romanos en Puentedeume*. “Boletín da Real Academia Galega”, nº 26. T. 18, pp 55-56. A Coruña.
- “ECOS DEL EUME” nº 138. 22 de septiembre de 1912. *Hallazgo Arqueológico*.
- FÁBREGA ÁLVAREZ, P.; PARCERO OUBIÑA, C. e MÉNDEZ SANTIAGO, P., 2005. *Alén dos castros de Neixón. Análise dixital dunha paisaxe arqueolóxica*. In Ayán Vila (coord).
- GARCÍA Y BELLIDO, A., 1980. *España y los españoles hace dos mil años según la 'Geografía' de Estrabón*. 5, 15. Espasa Calpe. Madrid.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, A. e RICART GUILLOT, S., 1997. *A ordenación do territorio presente a través da afirmación do espacio pasado. O patrimonio arqueolóxico de Pontedeume*. “Cátedra. Revista Eumesa de Estudios”, nº 4. Concello de Pontedeume. Pontedeume.
- GONZÁLEZ GARCÍA, F. J. 2003., *Os Ártabros. Estudio xeográfico e etnohistórico*. Deputación Provincial de Ourense. Ourense.
- GONZÁLEZ GARCÍA, F. J. (coord.), 2007. *Los pueblos de la Galicia céltica*. Akal Universitaria. Serie Interdisciplinar. Madrid.
- LÓPEZ ALSINA, F., 1988. *La ciudad de Santiago de Compostela en la Alta Edad Media*. Ed. Ayuntamiento de Santiago. Centro de Estudios Jacobeos. Museo Nacional de las Peregrinaciones.
- LÓPEZ FERREIRO, A., 1998-1999. *Historia de la Santa A.M. Iglesia de Santiago de Compostela*. Tomo II. Apéndices 2. pp 6-8. Santiago de Compostela.
- LUENGO MARTÍNEZ, J.M., 1962. *Las excavaciones de la Villa Romana de Centroña – Puentedeume (La Coruña)*. “Cuadernos de Estudios Gallegos”. T XVII. nº 51, pp 5-19. Santiago de Compostela.
- NAVEIRO LÓPEZ, J.L., 1994. *El Golfo Ártabro. Arqueología e Historia del gran Puerto de los Galaicos Lucenses*. Ed. Asociación de amigos dos museos de Galicia. A Coruña.
- PARCERO OUBIÑA, C.; AYÁN VILA, X.; FÁBREGA ÁLVAREZ, P. e TEIRA BRIÓN, A., 2007. *Arqueología, Paisaje y Sociedad*. In González García (coord.).
- RAMIL GONZÁLEZ, E.; BREIXO RODRÍGUEZ, X.C. e GRANDÍO SEOANE, E., 1999. *Historia de Ortigueira*. Vía Láctea Editorial. A Coruña.

- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, A. e REY CAÍÑA, J.A., 1992. *El tumbo del Monasterio de Villanueva de Lorenzana*. “Revista de Estudios Mindonienses”, nº 8. pp. 11-325. Mondoñedo.
- SÁNCHEZ PARDO, J.C., 2010. *Las iglesias rurales y su papel en la articulación territorial de la Galicia medieval (ss. VI – XIII). Un caso de estudio.*” Melanges de la Casa de Velázquez”. Nouvelle serie. 40 (1), pp. 149-170.

